

УДК 784.8:734.41

DOI <https://doi.org/10.32782/facs-2023-2-3>

Андрій ЗАРИЦЬКИЙ

заслужений артист України, доцент, завідувач кафедри музичного мистецтва факультету культури і мистецтв, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025

ORCID: 0000-0001-9996-6937

Віктор МРОЧКО

заслужений артист України, доцент, доцент кафедри диригентсько-хорових дисциплін та постановки голосу Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради; доцент кафедри музичного мистецтва факультету культури і мистецтв, Волинський національний університет імені Лесі Українки, просп. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025

ORCID: 0000-0002-9667-8099

Бібліографічний опис статті: Зарицький, А., Мрочко, В. (2023). Етапи формування вокально-технічних навичок здобувачів вищої освіти у класі естрадного співу. *Fine Art and Culture Studies*, 2, 16–21, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2023-2-3>

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ВОКАЛЬНО-ТЕХНІЧНИХ НАВИЧОК ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У КЛАСІ ЕСТРАДНОГО СПІВУ

Важливою складовою професійної компетентності майбутнього фахівця у сфері музичного мистецтва естради є формування вокально-технічних навичок. У класі естрадного співу здобувачі освіти мають можливість оволодіти кваліфікованими знаннями, практичними вміннями та навичками, які сприятимуть розвитку виконавської майстерності, зокрема вокальної техніки.

Мета статті полягає у визначенні оптимальних етапів формування вокально-технічних навичок здобувачів вищої освіти у класі естрадного співу. **Методологія статті** базується на використанні досліджень у галузі вокальної техніки та педагогічної практики викладачів естрадного співу. Аналіз наукових досліджень з даної проблематики дозволив визначити важливі проблеми, які виникають у процесі формування вокально-технічних навичок студентів, виявити ефективні методи їх вирішення.

Наукова новизна статті полягає у визначенні етапів формування вокально-технічних навичок здобувачів вищої освіти у класі естрадного співу. У статті проаналізовано сучасні методики розвитку вокальної техніки, охарактеризовано етапи роботи, систематизовано форми та методи для практичного застосування. Зокрема, розглянуто методи та прийоми розвитку вокального дихання, інтонування, дикційно-артикуляційного апарату, які відіграють важливу роль у формуванні вокальної техніки.

Висновки. Формування вокально-технічних навичок є важливою складовою підготовки майбутніх виконавців. Вивчаючи основи вокальної техніки здобувачі освіти мають можливість розвивати музичний слух, пам'ять, удосконалювати вокальну та виконавську майстерність. Окрім того, у статті наголошено на важливості індивідуального підходу, який допомагає викладачам естрадного співу розвивати вокальні здібності кожного студента відповідно до його здібностей та можливостей. У статті висвітлені важливі етапи формування вокально-технічних навичок здобувачів вищої освіти у класі естрадного співу та пропонуються ефективні методи та завдання для кожного етапу. Ці методи можуть бути корисними як для викладачів, так і для здобувачів освіти, які прагнуть покращити свої вокальні навички та розвинути свій творчий потенціал.

Ключові слова: вокально-технічні навички, вокальне мистецтво естради, здобувачі вищої освіти, етапи формування, методи та форми роботи.

Andrii ZARYTSKY

Honored Artist of Ukraine, Associate Professor, Head of the Department of Music, Faculty of Culture and Arts, Volyn National University named after Lesya Ukrainka, 13 Voli Ave, Lutsk, Ukraine, 43025

ORCID: 0000-0001-9996-6937

Viktor MROCHKO

Honored Artist of Ukraine, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Conducting and Choral Disciplines and Voice Performance of the Communal Institution of Higher Education "Lutsk Pedagogical College" of the Volyn Regional Council; Associate Professor of the Department of Music, Faculty of Culture and Arts, Volyn National University named after Lesya Ukrainka, 13 Voli Ave, Lutsk, Ukraine, 43025
ORCID: 0000-0002-9667-8099

To cite this article: Zarytskyi, A., Mrochko, V. (2023). Etapy formuvannia vokalno-tekhnichnykh navychok здобувачів вищої освіти у класі естрадного співу [Stages of formation of vocal and technical skills of students of higher education in the pop singing class]. *Fine Art and Culture Studies*, 2, 16–21, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2023-2-3>

STAGES OF FORMATION OF VOCAL AND TECHNICAL SKILLS OF HIGHER EDUCATION GRADUATE IN POP SINGING CLASS

An important component of the professional competence of a future specialist in the field of pop music is the formation of vocal and technical skills. In the pop singing class, students have the opportunity to acquire qualified knowledge, practical skills and skills that will contribute to the development of performance skills, in particular vocal technique.

The purpose of the article is to determine the optimal stages of formation of vocal and technical skills of students of higher education in the pop singing class. The methodology of the article is based on the use of research in the field of vocal technique and pedagogical practice of pop singing teachers. The analysis of scientific research on this issue made it possible to identify important problems that arise in the process of forming students' vocal and technical skills, and to identify effective methods of solving them.

The scientific novelty of the article consists in determining the stages of formation of vocal and technical skills of students of higher education in the pop singing class. The article analyzes modern methods of vocal technique development, characterizes the stages of work, systematizes forms and methods for practical application. In particular, methods and techniques for the development of vocal breathing, intonation, diction and articulation apparatus, which play an important role in the formation of vocal technique, are considered.

Conclusions. The formation of vocal and technical skills is an important component of the training of future performers. Studying the basics of vocal technique, students have the opportunity to develop musical hearing, memory, and improve vocal and performance skills. In addition, the article emphasizes the importance of an individual approach, which helps teachers of pop singing to develop the vocal abilities of each student according to his abilities and capabilities. The article highlights important aspects of the formation of vocal and technical skills of students of higher education in the class of pop singing and offers effective methods of solving them. These techniques can be useful for both teachers and learners who want to improve their vocal skills and develop their creative potential.

Key words: *vocal and technical skills, pop vocal art, students of higher education, stages of formation, methods and forms of work.*

Актуальність проблеми. Проблема формування вокально-технічних навичок здобувачів вищої освіти у класі естрадного співу має важливе значення. Естрадний спів є однією з найбільш перспективних галузей в світі, займає вагоме місце в сучасній музичній індустрії. Конкуренція серед виконавців є дуже високою, тому майбутні співаки повинні мати не тільки талант та бажання співати, але і сформовані вокально-технічні навички.

Як стверджує О. Олексюк «у світлі сучасних тенденцій освітній процес має здійснювати передачу і присвоєння культурного досвіду як трансляцію цілісної картини світу, поза якої неможлива цілісна особистість як повноцінний суб'єкт культури» (Олексюк, 2006, с. 7). Однак, в закладах вищої освіти не завжди прослідко-

вується комплексний підхід до формування вокально-технічних навичок здобувачів освіти у класі естрадного співу. Багато викладачів концентруються на розвитку лише окремих аспектів вокальної техніки, ігноруючи інші важливі аспекти, такі як розуміння принципів дихання, артикуляції, музичного слуху та ін.

Таким чином, актуальність даної проблеми полягає в необхідності вирішення недоліків в підходах до формування вокально-технічних навичок у класі естрадного співу та етапів формування вокально-технічних навичок, що допоможе студентам здобути професійні компетенції, необхідні для успішної кар'єри в галузі естрадного співу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковим підґрунтям для пошуку оптимальних

шляхів формування вокально-технічних навичок у класі естрадного співу стали науковці праці з питань формування вокальних умінь та навичок В. Антонюк, Н. Гребенюк, С. Гмиріної, Л. Красковської, О. Яненко та ін. Методичні аспекти розвитку вокальної техніки та майстерності студентів факультетів мистецтв закладів вищої освіти висвітлені у працях А. Боларського, Л. Василенко, Л. Гавриленко, Є. Проворової, О. Олексюк, О. Прядко, Ю. Юцевич та ін. У своїх працях українські науковці досліджують різноманітні аспекти розвитку вокальної техніки та майстерності майбутніх співаків, включаючи питання формування вокальної культури, ефективних методів навчання вокалу, педагогічних аспектів вокального мистецтва тощо. Однак, питання щодо визначення етапів формування вокально-технічних навичок здобувачів освіти у класі естрадного співу не знайшли достатнього висвітлення, що актуалізувало вибір теми дослідження.

Мета дослідження полягає в визначенні етапів формування вокально-технічних навичок здобувачів вищої освіти у класі естрадного співу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вокальне мистецтво естради є різноманітне за напрямками та стилями виконання, специфікою виконавських манер та жанрів, воно суттєво впливає на формування особистості студента-вокаліста. Система вокальної підготовки повинна базуватися на засадах наукової обґрунтованості, педагогічної компетентності та інноваційності у методиці викладання. Особливістю освітнього процесу є застосування індивідуальної форми навчання у класі естрадного співу, що «розкриває більше можливостей для рівноцінного діалогу, творчих пошуків та втілення в життя нових ідей інтерпретації музичних образів творів, а також застосування сформованих навичок у виконавській практиці» (Мирошниченко, 2019, с. 90).

До фахових компетенцій здобувача освіти відносимо «володіння методикою роботи над розвитком резонаторів, вокальної теситури, орфоепічних аспектів виконання, технології вокального дихання» (Бондарчук, Мишук, 2019).

Поняття «навичка» визначають як «психічне новоутворення, завдяки якому індивід, спроможний виконувати певну дію раціонально,

з належною точністю і швидкістю, без зайвих витрат фізичної та нервово-психологічної енергії» (Психологічний словник, 1982, с. 98).

Вокальні навички трактуємо як «комплекс автоматизованих дій різних частин співацького апарату, які відбуваються в процесі співу і підпорядковується волі співака та його виконавським бажанням» (Гавацко, 2017). Ці навички не тільки забезпечують дієздатність голосу, але і дозволяють виконавцю контролювати свій голос, відтворювати музику, розвивати музичне чуття та художню виразність під час виконання. Співацький голос характеризується «як сукупність музичних звуків, що утворюються голосовим апаратом і виконують біофізичну, психофізіологічну функцію» (Юскевич, 2005, с. 55). Важливими аспектами вокальної техніки є «розвиток вокального слуху, техніка вокального дихання, плавне звуковедення, робота резонаторів, розширення діапазону, зміцнення верхнього та нижнього регістрів, активізація артикуляційного апарату» (Гмиріна С., 2014, с. 591).

Для ефективного процесу формування вокально-технічних навичок здобувачів вищої освіти у класі естрадного співу важливо враховувати індивідуальні особливості та потреби здобувачів освіти. Викладач повинен вміти адаптувати свої підходи та методи до кожного окремого студента. Для цього можна використовувати індивідуальні підходи, наприклад, розробку персоналізованих програм навчання, вибір відповідного репертуару та підходів до його виконання, а також надання індивідуальних консультацій та вправ.

Окрім того, важливо створити сприятливу атмосферу в класі, щоб студенти відчували себе комфортно та могли відкрито взаємодіяти з викладачем та іншими студентами. Також доцільно використовувати сучасні технології та програмні засоби для аналізу та контролю якості виконання вокальних партій, що дозволяє вчасно виявляти та коригувати помилки та недоліки.

Для ефективною роботи в класі естрадного співу також важливо забезпечити студентам можливості для виступів та професійного розвитку. Це можуть бути вокальні конкурси, фестивалі, концерти, майстер-класи від професійних виконавців та тренерів, а також можливості для участі у записах пісень та створення музичних проєктів. Зауважимо, що сьогодні є доступ

до великого асортименту різноманітних технологій для вокального тренування, які значно полегшують процес формування вокально-технічних навичок студентів. Це можуть бути програми для аналізу голосу, спеціальні додатки для підвищення голосової техніки та інше.

Систематичність є ключовим аспектом оптимізації процесу формування вокально-технічних навичок студентів у класі естрадного співу. Регулярні заняття над технікою дихання, інтонаційним труднощами та артикуляцією допомагають студентам розвивати свої вокальні навички та дотримуватися правильної вокальної техніки. Різноманітність включення різних стилів та жанрів у програму навчання дозволяє студентам розширювати музичний діапазон та покращувати їх музичний смак (Падалка, 2008).

Використання сучасних технологій, таких як програми для запису та аналізу вокального виконання, є важливим аспектом процесу формування вокально-технічних навичок. Це дозволяє студентам отримувати зворотний зв'язок щодо їхнього виконання та покращувати свої навички шляхом прослуховування своїх записів та виявлення слабких місць.

Формування вокально-технічних навичок студентів у класі естрадного співу можна умовно розділити на чотири основні етапи: початковий, середній, етап збагачення та удосконалення техніки виконання, етап концертної діяльності. Для кожного етапу пропонуємо методи та завдання, які можуть сприяти ефективному формуванню вокально-технічних навичок студентів.

Перший етап (початковий). На початковому етапі студенти знайомляться з основними поняттями техніки вокального співу та вчать правильно дихати, здійснювати резонанс та артикуляцію. Для цього можна використовувати наступні методи та завдання:

Голосова гімнастика, яка допомагає розслабити та розігріти голосові м'язи.

Вправи на дихання, наприклад, вправа «Чотирикраткове дихання», де студенти повільно вдихають на чотири такти, затримують дихання на чотири такти, повільно видихають на чотири такти та затримують дихання на чотири такти.

Вправи на відчуття резонансового звучання. Наприклад, вправа «Звуковий масаж», де сту-

денти по черзі видають звуки на губах, щоках, підборідді, щоб відчутти, як звук резонує в різних частинах тіла.

Вправи на дикцію та артикуляцію. Наприклад, вправа «Артикуляційний масаж», де студенти вимовляють звуки та склади, акцентуючи увагу на правильній вимові голосних та приголосних звуків.

Другий етап (середній). На цьому етапі студенти навчаються застосовувати вокальну техніку під час виконання різних музичних жанрів та композицій. Для цього можна використовувати наступні методи:

Метод канонічного виконання. Цей метод полягає в тому, щоб студенти виконували вправи та композиції за певними правилами, що допомагає їм розвивати технічні навички та підвищувати якість виконання. Наприклад, виконання голосування за правилами білого звуку.

Метод сценічної імпровізації. Студенти працюють над емоційним та інтерпретаційним аспектом виконання. Вони вчать змінювати динаміку, темп та інші параметри під час виконання, щоб створити більш живий та емоційний виступ на сцені.

Використання музичних зразків. Студенти навчаються виконувати композиції, які були написані відомими виконавцями. Вони досліджують техніку виконання та стиль, який використовувався в оригінальному виконанні, і відтворюють її під час власного виконання.

Виконання композицій на різні теми та настрої. Студентам пропонують виконувати композиції на різні теми, наприклад, щасливі, сумні, романтичні тощо. Це допомагає їм навчитися ефективно використовувати вокальну техніку для передачі емоцій та створення атмосфери.

Групові вправи на розширення голосового діапазону. Студенти працюють в групах і виконують вправи на розширення свого голосового діапазону. Наприклад, вони можуть виконувати вправи на підвищення та зниження голосу, роботу з різними резонаторами та інші.

Третій етап (збагачення та удосконалення техніки виконання). На цьому етапі студенти мають достатній рівень вокальної техніки і можуть переходити до роботи над удосконаленням свого виконання. Основним завданням є підвищення емоційної насиченості

та виразності виконання, дотримання правильного дихання та підбору оптимального темпу виконання. Використовуємо такі методи:

Робота над емоційною насиченістю виконання: студентам пропонується працювати над виразністю виконання, акцентувати увагу на відчуттях, які викликає певна композиція. Викладач може пропонувати студентам звернути увагу на текст пісні та розкрити його емоційне змістовне наповнення.

Робота над диханням та дикцією: студентам можна пропонувати виконувати вправи на дихання та дикцію, щоб підвищити якість виконання та стабільність голосу. Викладач може працювати зі студентами над правильним технічним виконанням дихальних вправ та вправ на дикцію.

Робота над виразністю виконання: студентам можна пропонувати роботу над виразністю виконання за допомогою динамічного виконання, зміни темпу та тембру голосу. Також можна використовувати вправи на роботу зі свідомим контролем динаміки голосу та виразності.

Робота над сольним виконанням: студентам можна пропонувати роботу над сольним виконанням для підвищення їхньої впевненості та навичок взаємодії з публікою.

Четвертий етап (концертної діяльності). На етапі концертної діяльності студенти мають можливість розвивати свої вокально-технічні навички та набувати практичного досвіду виступів на сцені. Емоційне спілкування з залом допомагає утвердитись виконавцю, а робота з мікрофоном дозволяє «вокальному естрадному мистецтву виконати головне художнє завдання – оголити єство людських відчуттів» (Дрожжина, 2019, с. 213–214). Основним завданням є підвищення впевненості у виконанні на сцені, забезпечення якісного звучання та музичного супроводу. Для цього можуть використовуватись наступні методи та завдання:

Організація концертів та виступів на відкритих заходах: це допоможе студентам набути практичного досвіду виступів на сцені та збільшити їхню впевненість.

Робота зі звуковим та світловим обладнанням: студенти повинні мати розуміння процесу роботи зі звуковим та світловим обладнанням, а також навчитись користуватись ними

для досягнення якісного звучання та показу на сцені.

Репетиції та робота з музичним супроводом: під час репетицій студенти повинні навчитись працювати з музичним супроводом, забезпечуючи злагодженість та якість виконання.

Аналіз власних виступів: після виступів студенти повинні аналізувати свої помилки та успіхи, вивчати свій власний стиль виконання та шукати способи його покращення.

Участь у конкурсах та фестивалях: участь у конкурсах та фестивалях дозволяє студентам виступати перед аудиторією та отримувати оцінку своєї роботи від професійних музикантів. Також це може стати мотивацією для дальшого розвитку вокально-технічних навичок.

Кожен етап має свої власні завдання та методи, що допомагають досягти максимального результату у формуванні вокально-технічних навичок студентів у класі естрадного співу.

Висновки. Розвиток вокально-технічних навичок є важливим етапом у формуванні майбутніх співаків. Він включає у себе ознайомлення з основами вокалу, розвиток голосу, вивчення різних музичних жанрів, виконання пісень, виступи та записи, а також постійне вдосконалення. Цей процес є безперервним і вимагає від співаків постійної праці та вдосконалення своїх навичок. На першому етапі (початковому) студенти знайомляться з основними елементами вокальної техніки, а також вчать правильно дихати та розслаблятися. На другому етапі (середньому) студенти вже вміють застосовувати отримані знання та вміння під час виконання різних жанрів музики. На третьому етапі (збагачення та удосконалення техніки виконання) студенти удосконалюють свою вокальну техніку та працюють над емоційним та виразним виконанням. На четвертому етапі (концертної діяльності) студенти мають можливість набувати практичного досвіду виступів на сцені та підвищувати свою впевненість. Запропоновані завдання та методи до кожного етапу можуть бути корисними як для викладачів, так і для здобувачів освіти, які прагнуть покращити свої вокальні навички та розвинути свій творчий потенціал. Подальших наукових розвідок потребують питання щодо створення структурно-функціональної моделі формування вокально-технічних навичок здобувачів освіти у класі естрадного співу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондарчук А. Я., Мишук П. М. Інноваційні методи вокального навчання та їхня роль у формуванні виконавських навичок студента-вокаліста. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Випуск 71. 2019. <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2019.71.06>
2. Гавацко Е. П. Формування вокальних навичок у вихованців студії естрадного співу: наук.-метод. посіб. Ужгород: Закарпатський ін-т післяд. вищої освіти, 2017. 65 с.
3. Гмиріна С.В. Вплив вокально-технічних вправ для солістів-вокалістів на процес звукоутворення. *Професійна мистецька освіта і художня культура: виклики XXI століття*. Київ. 2014. С. 586–592. <https://core.ac.uk/download/pdf/33687752.pdf>
4. Дрожжина Н. В. Вокальне мистецтво естради: історія, теорія, практика. Навчальний підручник для здобувачів ступеня магістра закладів вищої освіти культури і мистецтв III–IV рівнів акредитації зі спеціальності 025 «Музичне мистецтво» спеціалізації «Музичне мистецтво естради». Харків: Видавництво «Естет Принт», 2019. 336 с.
5. Мирошниченко В. Модель формування навичок імпровізації майбутнього артиста-вокаліста на заняттях сольного співу. *Музичне мистецтво в освітологічному дискурсі*. № 7. 2023. С. 87–91. <https://doi.org/10.28925/2518-766X.2022.714>
6. Олексюк О. М. Музична педагогіка: навч. посібник. Київ : КНУКІМ, 2006. 188 с.
7. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва : теорія і методика викладання мистецьких дисциплін. Київ : Освіта України, 2008. 274 с.
8. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. Київ : Вища школа, 1982. 216 с.
9. Стахевич О. Основи вокальної педагогіки: навчальний посібник для студентів диригентсько-хорових факультетів музичних і педагогічних вузів. 3 вид, допов. Суми, 2012. 91 с.
10. Юцевич Ю. Є. (2005). Теорія і методика розвитку співацького голосу : навч.-метод. посіб. для викладачів і студентів мистецьких навчальних закладів, учителів шкіл різного типу. Київ: ІЗМН, 160 с.

REFERENCES:

1. Bondarchuk A.Y., & Mischuk P.M. (2019). Innovatsiini metody vokalnoho navchannia ta yikhnia rol u formuvanni vykonavskykh navychok studenta-vokalista [Innovative methods of vocal education and their role in forming the executive students of the vocalist]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriiia 5. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy – Scientific journal of the M.P. Drahomanov NPU. Pedagogical sciences: realities and prospects*. Retrieved from <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2019.71.06> [in Ukrainian].
2. Havatsko, E.P. (2017). Formuvannya vokalnykh navychok u vykhovantsiv studiyi estradnoho spivu [Formation of vocal skills in students of pop singing studio]. Uzhhorod: Transcarpathian Inst. of higher education [in Ukrainian].
3. Hmyrina S.V. (2014). Vplyv vokalno-tekhnichnykh vprav dlia solistiv-vokalistiv na protses zvukoutvorennia [The influence of vocal and technical exercises for soloists-vocalists on the process of sound creation]. *Profesiina mystetska osvita i khudozhnia kultura: vyklyky KhKhI stolittia – Professional art education and artistic culture: challenges of the 21st century*. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/33687752.pdf> [in Ukrainian].
4. Drozhzhyna, N.V. (2019). Vokalne mystetstvo estrady: istoriia, teoriia, praktyka [Pop vocal art: history, theory, practice]. Kharkiv [in Ukrainian].
5. Myroshnychenko V. (2023). Model formuvannia navychok improvizatsii maibutnoho artysta-vokalista na zaniattakh solnoho spivu [Model of formation of improvisation skills of the future artist-vocalist in solo singing classes]. *Muzychne mystetstvo v osvitolohichnomu dyskursi – Musical art in educational discourse*. Retrieved from <https://doi.org/10.28925/2518-766X.2022.714> [in Ukrainian].
6. Oleksyuk O.M. (2006). Musical pedagogy. [Muzychna pedahohika]. Teaching. Manual. Kyiv: KNUKIM [in Ukrainian].
7. Padalka G.M. (2008). Art pedagogy: theory and methods of teaching art disciplines. Monograph. Kyiv: Education of Ukraine [in Ukrainian].
8. Voitka V.I. (Ed.). (1982). Psykholohichni slovnyk [Psychological dictionary]. Kyiv: Higher School [in Ukrainian].
9. Stakhevych O. Osnovy vokalnoi pedahohiky: navchalnyi posibnyk dlia studentiv dyryhentsko-khorovykh fakultetiv muzychnykh i pedahohichnykh vuziv. 3-tie vyd, dopov. [Fundamentals of vocal pedagogy: a study guide for students of conducting and choral faculties of music and pedagogical universities. 3rd edit.]. Sumy, 2012. 91 p. [in Ukrainian].
10. Yutsevich Yu. E. (2005). Theory and method of development of the singing voice: teaching-method. manual for teachers and students of art educational institutions, teachers of various types of schools. Kyiv: IZMN, 160 p. [in Ukrainian].